

Indulatszó és szófajok

Az indulatszó (*interiectio*) a szófajok (*partes orationis*) között mindig bizonytalan státuszú volt. A MMNyR szerint „a beszélő érzelmeit, akaratát többnyire tagolatlan felkiáltó mondat értékében kifejező szófaj” (Tompai 1961. 291). A MMNyK azt is hozzáteszi, hogy fogalmi tartalma valójában nincs (Balogh-Gálffy—J. Nagy 1971. 184). A többi általános jellegű magyar nyelvtani kézikönyv sem ad többet a fenti meghatározásoknál (Gálffy 1972, Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovne 1974. 82—83, Grétsy—Kovalovszky 1980. 1020).¹ Vannak, akik az indulatszót azonosítják a mondatszókkal és minden interjekciót mondatértékűnek tekintenek. (A kérdés irodalmának részletes áttekintését l. Kelemen 1970. 11—41).

Dolgozatunk célja az, hogy a hagyományos meghatározást és osztályozást kritikailag megvizsgáljuk, és amennyiben lehetséges, megkíséréljük egy új szellemű osztályozás felállítását. E vizsgálódás során fény derülhet a pontosabb szófajiság kérdésére is. Az indulatszók vizsgálatában nagymértékben támaszkodunk a nyelvészeti pragmatika, a kommunikációkutatás és a szövegnyelvészet újabb eredményeire, megállapításaira.²

1. Az indulatszó szófajiságának meghatározása rövid történeti áttekintést tesz szükségessé.

Rhemnius Palaemon és Varro meghatározásai óta mind a definíció, mind az osztályozás és a jellemzés hatalmas szakirodalmat ölel fel. Az indulatszóval kapcsolatos szinte valamennyi problémát már az ókor nyelvtudománya felvetette. Már az ókori grammatikusok törekedtek az indulatszók osztályozására: az osztályozást nemegyszer a lélek állapotának változataira vezették vissza. Megkülönböztették az elsődleges indulatszókat a másodlagosaktól, szót ejtettek a homoníma-jellegről és akadt számos hang-, alak- és mondattani megjegyzés is. A tudománytörténeti anyag bősége és gazdagsága az európai és a magyar nyelvtani irodalomra egyaránt vonatkozik.

¹ Egy modernebb igényű definíció szerint „az indulatszó indulatot, akaratot, érzést, kérdést, parancsot fejez ki. Annyi mindent kifejezhet, hogy talán nem is ez a fontos, hanem a kifejezés módja: felbontatlanul, magyarázatlanul, önkéntelen megnyilatkozásképpen fejez ki ítéletet. Ezért nem is épül bele a mondatokba: mondatértékű” (Nagy 1980. 94).

² Figyelmen kívül hagyjuk a rigmusokat és a réjákat, valamint az ember és állat kommunikációjából származó hangjelenségeket.

1.1. A szófaj viszonylag önálló története akkor kezdődik, amikor felismerik, hogy az interjekció nem része az adverbiumoknak.³ A kategória további osztályozásának számtalan változata az érzelmek felosztásán alapszik. A legelterjedtebb felosztás ez: „öröm, fájdalom, csodálkozás, félelem” (Aelius Donatus: *Ars Minor* [GL IV, 356]). Lényeges mozzanatot ismernek fel a grammatikusok az akaratjelölő indulatszókban (Rhenius Palaemon, Plotius Sacerdos, Maximus Victorinus). A felismerések történetében fontos időpont Priscianus grammatikája, aki a hangutánzó interjekciókat megkülönböztette az érzelemjelölőktől (GL III, 60–92).⁴

A reneszánsz nyelvelméletben esik először szó az interjekciók mondatbeli helyéről (Julius Caesar Scaliger). A szófaj kereteit először Wolfgang Ratke tágítja ki (Ratke 1612. 5. 5). Ő a *nefas* típusú szavakat is indulatszónak tekinti. Itt tehát az interjekció származtatott, fogalmi eredetű.

Az egyik legdőntőbb felismerés az, az indulatszó mondatértékű mivolta, amellyel a jelen dolgot szemben áll, ugyancsak a 17. századból származik (Vossius 1626). A 18. században kezdik az indulatszók eredetét kutatni (Ade-lung 1781).

A mai modern nyelvészet szempontjából lényeges az az osztályozás, amely interjekcionális és kommunikatív mondatokról beszél, és megemlíti a nyelv fonológiai rendszerén kívüleső (paralingvisztikai vagy vokális) hangjelenségek tényét is (Noreen 1912. 91–131). Hasonló logikai szellemű osztályozások a további kutatásra is megtermékenyítő hatással vannak (Wundt 1900, Heyse 1836. 56). Ismét csak a jelen szempontjából döntő megfigyelés az, hogy az interjekciók határsávja a vocativus, a monorém parancsoló típus és a nyelvi etikett nem egy jelensége (*bitte, danke* stb.) (Hermann 1928. 41–42).

Az indulatszavak nyelvenként történő egybevetéséről egy gondolatnyi megfigyelés származik az ókorból (Szent Ágoston [GL V. 524]). Majd az antropológiai nyelvészet tér vissza erre a kérdésre (Sapir 1921). Az első komoly monográfiát az egybevetés témaköréből E. Schwentner (1924) írja meg.

1.2. A magyar nyelvtani irodalomnak az indulatszavakra vonatkozó fejezetei is az európai vonulatot követik. Gazdag és árnyalt felosztások szerepelnek a magyar grammatikusoknál, külön megjelenik a mutató indulatszó felismerése is (Szenczi Molnár Albert [1609, CorpGr. 251–252], Pereszlényi Pál [1682, CorpGr. 538–539], Földi János [1790]). A hangutánzó indulatszavak felsorolása és a hangtestek fonetikai ingatagsága ugyancsak szerepet kap régi nyelvészeinknél. (Gyarmathy Sámuel [1794] a hangutánzó sorokat adja meg, Szász Károly [1839] megkülönbözteti a „nem artikulált”, leírhatatlan hangokból álló egységeket (pl. *hm*) is. Ugyanezt a jelenséget Galgóczy Gábor [1848] „ümgetés”-nek nevezi).

Érdekes és tanulságos a magyar terminusok áttekintése: közbevetés, közbevetett szó, közbevetni-való, közbevető, közbevető szó, közbevető szócska, közbe-szó, indulatbéli szó, indulathang, indulatjel, indulatjelentő, indulatjelentő szó, indulatot jelentő szó, indulatszó, úgynevezett indulatszó,

³ A felismerés Rhenius Palaemon nevéhez fűződik. Az 'interiectio' elnevezés először Varrónál szerepel. „Interiectiones sunt quae nihil docibile habent, significant tamen affectum animi, velut *heu, eheu*” (Grammatici Latini [= GL] I, 238).

⁴ Még az elgondolkozást jelölő indulatszókról is szó esik az ókorban (ASPER GRAMMATICUS [GL V, 554]).

indulatszócso, felkiáltó, mutató mondatszó, töprengés mondatszávai, hüm-mögő kérdés, hangutánzószó. A terminusokban is tükröződő szófajbéli bizonytalanság a határozószó kategóriájából való kiszakadásra, a mondathoz való kapcsolódás szervesen voltára vezethető vissza.

1.3. Ha más nyelvek leíró nyelvtanaiban tallózunk, hasonló felfogásbeli és terminológiai jelenségeket figyelhetünk meg. A német grammatikák az *Empfindungswort* és az *Ausrufewort* megnevezéseket használják. 'Natural ejaculation(s) viewed as parts of speech' — jellemzi az interjekciókat egy angol nyelvtan (Quirk—Greenbaum—Leech—Svartvik 1972).

Valamennyi közismertebb nyelv grammatikája beleütközik abba a szintaktikai ténybe, hogy az indulatszó laza viszonylatokkal épül bele a közlés, a mondat egészébe. A legexplicitebb táblázatot egy nyelvhelyességi nyelvtan adja, amely az ítéletek kifejezésére szolgáló jelzéseket tagoltakra és tagolatlanokra bontja fel, és a mondat jelenségét állítja szembe az indulatszóval. Eszerint tehát az indulatszó — ezt a felfogást sokan vallják — mondatértékű tagolatlan jelzés.

2. A hagyományos osztályozások legnagyobb hibája a közös logikai alap hiánya. Szinte mindegyik osztályozás szól az érzelemjelölésről, az akarati interjekciókról, megkülönbözteti a hangutánzó fajtájúakat a fogalmi eredetűektől. megemlíti a párbeszéd lefolyásának megszervezésével, a tűnődéssel, a rámutatással, a sürgetéssel, a megszakítással funkcionáló indulatszavakat. Gyakran említik példaként az ümgetés (*hm*) jelenségét, vagy akár a lélektan áhá-élményét. Nem zárhatjuk ki azonban az úgynevezett modális interjekciókat sem, hiszen az *aham* és az *a* vokális jelenségeitől kezdve a *maybe*, *no*, *yes*, *nein*, *né* stb. válaszpártikuláig egy sereg olyan nyelvi jelenség létezik, amely nagyon közelállónak látszik az interjekciókhoz (vö. Etinga 1952. 36). Ugyancsak nem zárhatjuk ki a *kip-kop*, *hórukk*, *lári-fári*, *kukucs* típusú hangutánzó csoportot, amely sok esetben nem a párbeszédben foglalja el helyét, hanem a bel- és/vagy kívülvilág akusztikai mimézisére szolgál.

Az indulatszavak lényegének megragadása, osztályozásuk sokféle szempont szerint történhet. Hang-, alak- és mondattani jegyeiket is leltározhatjuk, szólhatunk eredetükről, jelentésükről, és egyáltalán nem lényegtelen feladat határjelenség-természetük megvilágítása, hiszen funkcióik nemegyszer egybeesnek a szupraszegmentális (prozódiai), sőt egyéb metakommunikációs jelsorok tartalmával.

2.1. A nyelvtani hagyomány rendszeresen elkülöníti a volitív, akarati interjekciókat a többitől. Akarati mondatszók többek között a szólítást, a telefonhívást, a figyelem elterelését és megosztását szolgáló szavak, a kínálás, a kérés, a kéréseles változatai. Ugyancsak ebbe a körbe sorolhatók a hirtelen elszánást, vagy éppen megtorpanást jelölő, a töprengésre utaló, az evésre, harcra, munkára buzdító, a csendet parancsoló és a megnyugtató típusú indulatszók is.

Talán nemigen kell bizonyítani, hogy amit a hagyomány akarati indulatszónak nevezett, az tulajdonképpen cselekvéstípus. A z a k a r a t i i n d u l a t s z ó k v a l ó j á b a n b e s z é d a k t u s o k. A *nosza*, a *hórukk*, a *csitt!* stb. jelek cselekvésre buzdítanak, sőt cselekvést helyettesítenek. Az indulatszavak jelentése valójában nem szemantikai, hanem pragmatikai természetű.

A hagyományból ismeretes impulzív—repulzív—kompulzív osztályozási triád utolsó tagja az interjekcionális beszédaktus (Noreen—Pollak 1923). Ezek a beszédaktust teljesítő indulatszavak igen gyakran a parancs, az utasítás, a megtiltás aktusának megtestesítői. Célszerűnek tűnik tehát az a fogalmi átváltás, amelynek értelmében az akarat helyébe az akció lép. (A beszédaktus-elmélet különböző irányai közül inkább az általában meghaladottnak tekintett austini felfogást követjük, amely szerint deklaratív és performatív közlések állnak egymással szemben, mint a searle-i és a searle utáni teóriákat, amelyekben minden közlés aktus).

A deklaratív és a performatív jelleg nemcsak ígérekre vonatkoztatható. Explicit performatív ígék az ígélet, az ajánlat, az utasítás stb. igéi. Ezek közül sok tartalmi elem megtestesülhet az indulatszavakban is. Lássunk egy példát :

- (1) *Megkaphatod, amit kértél.*
- (2) *Nesze, megkaphatod, amit kértél.*

Az (1) mondatban csak a lokúció ismerhető fel. A *nesze* indulatszóval bővített (2) mondat már testi sértést kísérő, vagy fenyegetést verbalizáló közlés is lehet. Ugyanezt a szembenállást a mondatdallam modulálásával is megvalósíthatjuk.

2.2. Akár a hagyományos felsorolások alcsoportjait, listáit tekintjük át, akár az intonáció jelentéséről írott monográfiákat, a tartalmi elemek sorában zömmel emberi attitűdöket találunk. Az alábbi két lista közül az első Kelemen (1970) öt csoportos osztályozásának egyik listája, a második pedig Fónagy—Magdiés (1967) felsorolása bizonyos hanglejtés-formákról. Lássuk az elsőt: fájdalom, öröm, lelkesültség, lehangoltság, félelem, csodálkozás, bánat, szomorúság, panasz, r é s z v é t, ijedtség, megdöbbenés, rémület, aggodás, szorongás, bosszúság, bosszankodás, ingerültség, felháborodás, méltatlankodás, türelmetlenkedés, undorodás, utálat, megvetés, megbotránkozás, nemtetszés, e l í t é l é s, elragadtatás, megkönnyebbülés, vágyakozás, k é r é s, ellenvetés, e l u t a s í t á s, f e n y e g e t é s, erős vágy, sóvárgás, sajnálkozás, borzadással vegyes csodálkozás, kitörő öröm, nagyfokú jókedv, e n y h e k o r h o l á s, rosszallás stb.

A másik lista érzelmek, attitűdök hanglejtésformáival kapcsolatos: harag, szorongás, izgalom, érdektelenség, közöny, pozitív alapérzés: öröm, negatív alapérzés: szomorúság, p a n a s z, kétségbeesés, várakozás: vágy, a feszültség feloldódása: megkönnyebbülés, csalódás, váratlan esemény: csodálkozás, megdöbbenés, fenyegető veszedelem: ijedtség, rémület, iszonyat, szeretetteljes közeledés: gyengédség, v i g a s z t a l á s, nyugtatás, v é d e l m e z é s, szívélyesség, szelídség, támadó jellegű közeledés: v e s z e k e d é s, bosszankodás, gyűlölet, akaratil tevékenység: határozottság, önfegyelem, bizonytalanság, gőg, önteltség, fölényesség, leereszkedés, önmagunk lealacsonyítása: alázat, szervilis készség, mások értékelése: tisztelet, hódolat, mások negatív értékelése: megvetés, undor, gúny, csúfondáros hang, ráhatás a partnerre: figyelmeztetés, kacérság, k é r l e l é s, r á b e s z é l é s, sürgetés, f e n y e g e t é s, meggyőzés az értelmén át: érvelés, s z e m r e h á n y á s, érzelmi válaszok a támadásra: védekezés, öngazolás, felháborodás, méltatlankodás, sértődöttség, duzzogás, dac, durcáság, nyafogás, intellektuális attitűdök: elgondolkodás, töprengés, emlékezés, merengés, felfedezés.

Ha végigfutunk a két listán, igen sok közös elemet találhatunk bennük. A ritkítottak saját intuíciónk szerint inkább aktusok, mint a többiek.

2.3. A fenti attitűdöket, illetve indulatszavas kifejező anyagukat az alábbi mondatokkal szemléltetett átíró-újralfogalmazó módszerrel értelmezhetjük:

- (3) (a) *Az az ember a nagybátyám.*
 (b) *Jé, az az ember a nagybátyám.*
 (c) **(Váratlanul megdöbbenek, hogy) az az ember a nagybátyám.*
- (4) (a) *Jön az új főnök.*
 (b) *Jaj, jön az új főnök.*
 (c) *(Félek, mert) jön az új főnök.*

Az indulatszó tehát sokszor a közlés illokúciós tartalmát közvetítő rejtett performatívumnak tekinthető. (A rejtettség az igére vonatkozik). Az indulatszó és az ige szoros pragmatikai összefonódását egyébként egy-egy történeti szempont is megerősíti (vö. pl. *lám, wehe* stb.). Felismerésünket a következőképpen foglalhatjuk össze: az indulatszó szófajbéli státusza azért (is) ingatag, mert nem szintaktikai-szemantikai jellegű kategória, hanem legnagyobbreszt pragmatikai jel: a beszélő állásfoglalásának, közlés-szándékának nyelvi megtestesítője. Az indulatszavak jelentése pragmatikai jelentés.

A beszélő állásfoglalását sajátos mondatdallam is kifejezheti. Vö. a fenti második listát, amelyből nem egy attitűd szupraszegmentális megformálása akár le is kottázható: „Egységes ív fogja össze a leggyakoribb vigasztaló dallamot is. A hang az első szótagban mintegy kvartot siklik le, azután lépcsőzetesen ereszkedik. A tempó lassú, fékezett. A zöngé telt, az artikuláció lágy” (Fónagy—Magdics 1967).

Ha a szupraszegmentális sávról átpillantunk a kinézikai metakommunikáció sávjára, számos olyan mozdulatot, gesztust, mimikai alakulatot ismerhetünk fel, amely megfelel az indulatszó, illetve az intonációváltozás szemantikai-pragmatikai funkcióinak. Például:

- (5) (a) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (b) *Ugyan, ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (c) *(Szomorúak vagyunk, mert) ő már nem alkalmas komoly munkára.*
- (6) (a) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (Lekicsinylő, felülről lefelé hanyatló kézmozdulat, amelynél a hüvelykujj nem simul a másik négy ujjhoz.)
 (b) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (A kézmozdulatot enyhén legörbülő száj és tagadó fejmozgás is kísérheti.)
 (c) *Ő már nem alkalmas komoly munkára.*
 (A második és harmadik szó között kvint-lejtés, majd kromatikusan ereszkedő sor, az utolsó szótag nem lejt.)

2.4. Fenti példáink már túlmutatnak a régebben volitívnak, akaratinak nevezett (és a jelen dolgozatban beszédaktusnak tekintett) indulatszók nyelvészeti-pragmatikai elemzésén: érzelemjelölő interjekciók is szerepelnek bennük. Ha tehát elfogadjuk, hogy az akarati indulatszók beszédaktusok, szólnunk kell mármost az érzelemjelölő alcsoportról is, nem utolsósorban azért, mert ez a legszámosabb alcsoport.

Mindig nehéz az olyan lexikai jelenségek osztályozása, elemzése, amelyek szemantikai háttere — éppen a nyelven kívüli terület feldolgozatlansága miatt — egybefolyó, homályos, nem világos. Jellegetes példája ennek az érzelmek, indulatok, hangulatok területe. Az értelem—érzelem—akarathajdani triádja magán a lélektanon belül sem igen tartható. Ha viszont az 'attitűd' modernebb fogalmát használjuk és azt ismét kognitív, emotív, és cselekvés-diszpozíciót jelentő attitűdökre osztjuk fel, csak logikai-terminológiai ugrást tettünk. Pillanatnyilag mégsem javasolhatunk az attitűdnél jobb, hasznosabb fogalmat.

Mint hogy az attitűd fogalma ugyancsak nem jellemezhető és osztályozható pontosan, a hagyományos fogalompár alapján inkább 'szemasziológiai', mint 'onomatológiai' megközelítés látszik célszerűnek. Visszatérve a 2.2. pontban megadott listákra, seregnyi olyan, érzellemnek nevezett lexikai egységgel találjuk szemben magunkat, amelyek nélkülözik a közös logikai alapot. Nyilvánvaló például, hogy az öröm és a lelkesedés között csupán intenzitásbeli különbség van. A lelkesedés „örömebb öröm”. A szomorúság inkább állapot, a fenyegetés viszont akció. Az ijedtség és a megdöbbenés reaktív állapot, valami kiváltotta, míg az erős vágy nem igényli a térben és időben közvetlen közelségű interakciót. Az undor állapot, a szemrehányás kifejezetten verbális akció, tehát beszédaktus. És így tovább.

Ha a szorosabban véve indulatokat, érzelmekeket jelölő szótári egységeket végignézzük, további osztályozási szempontokat adhat az igei akcióminőség, sőt a predikátumfajták különbözősége. Kézenfekvőnek tűnik az 'állapot-érzelem' és 'érzelemcselekvés' kategóriapárjának bevezetése. A fenti listák bármelyikének tételei besorolhatók ebbe a két alosztályba:

(7) állapotérzelem:	érzelemcselekvés:
szomorú	panaszkodik
lehangolt	részvétet nyilvánít
bánkódik	felháborodik
aggódik	méltatlankodik
szorong	fenyeget
bosszankodik(?)	elítél
ingerült	elutasít
undorodik	korhol
utál	szemrehányást tesz
örül	kétségbeesik
lelkesedik	dicsér
fél	szidalmaz
csodálkozik	megijeszt
	stb.

Az állapotérzelem és érzelemcselekvés kategóriapárosa egyelőre durva felosztási kísérlet, amelyet követnie kell egy pontosabb nyelvi elemzési módszernek, akár komponenciális elemzésnek. Nyilvánvaló, hogy a (7) alatti két oszlop tételeit további alcsoportokra kell osztani, ez azonban nem közvetlen célja dolgozatunknak.⁵

⁵ Az állapotérzelmekek egy-egy jelentésmozzanat hozzáadásával a megfelelő érzelemcselekvéssé alakíthatók át. Például:

<i>Lám-lám</i>	(csodálkozás, enyhe rosszallás)	— állapot
<i>Nana!</i>	(figyelmeztetés, enyhe tiltás)	— akció
<i>Ejha!</i>	(váratlan meglepődés)	— állapot
<i>Ejnye!</i>	(enyhe szemrehányás)	— akció stb.

2.5. Sort kell kerítenünk azoknak az indulatszavaknak, illetve interjekciószerű kifejezéseknek az elemzésére is, amelyek a közlésben rejlő igazságértékkel kapcsolatosak („modális partikulák”). Ezek alaptípusai az *igen*, a *nem*, és a *talán*. Az *aham* és az *a* jelenségek vokális (paralingvisztikai) minőségére már rámutattunk. Az *igen* és a *nem* azonban egy harmadik csatornán, kinezikai eszközökkel is kifejezhető:

(8) verbális	vokális	kinetikai
csatorna:	csatorna:	csatorna:
<i>igen</i>	<i>aham</i>	fejbólintás
<i>nem</i>	<i>á</i>	fejrázás

A *talán* modális értéke alaposan kitágítja a verbális, az intonációs és a kinezikai tartományt, hiszen a két pólus közötti valószínűségi fokozatok közül számos verbalizálódott, illetve különféle metakommunikációs kifejezési lehetőségben megtestesült fokozattal találkozhatunk. Például:

- (9) *Hááát* . . . (A nem tudás és a bizonytalanság indulatszava)
 (10) *Ugyan!* (nyomatékos tagadás vagy elutasítás)
 (11) *Az ám!* (merengő igenlés, rádöbbenés)
 (12) *Azt már nem!* (hangsúlyozott elutasítás)

A fenti példák közül két érdekes tanulság következik. Egyrészt: egy következetes szinkrón leírásban az onomatopoetikus, illetve nem fogalmi eredetű tételek mellé oda kell sorakoztatni a deszemanalizálódott indulatszavakat is. Másrészt: indulatszó-értékben interjekcionális szintagmák is szerepelhetnek. További példák az utóbbira:

- (13) *Ó igen!* (komoly, kissé ünnepélyes igenlés)
 (14) *Ó nem!* (határozott, de udvarias tagadás)
 (15) *Jaj nem!* (sajnálattal vegyes tagadás)
 (16) *Ejnye no . . .* (feddés és továbbvitel)

A modális partikulák alosztályába sorolhatók továbbá a beszédszervezést szolgáló interjekciók is. A rákérdezés, a pontosítás, a válasz sürgetése, a beszéd udvarias vagy kevésbé udvarias megszakítása, a tűnődés, a gondolkodás, példa „beemelése a környezetből” stb. a valóságos beszélgetések műveletei. Valamennyi a kommunikáció zavartalan menetét biztosítják, magát a beszédet szervezik. Ennek csak egyik fajtája a jakobsoni fatikus funkció, a csatorna nyitvatartásának esete (magyar *ööö*, angol *mmm*). Pl.:

- (17) *Hogyhogy?* (magyarázat kérése)
 (18) *Psszt!* (csendre vagy halkabb beszédre intés)
 (19) *Miii?* (látszólagos visszakérdezés, a nem tetszés kidomborítására)
 (20) *Na látod!* (a társ véleményváltozásának enyhén jóleső tudomásul vétele)

Itt szeretnénk felhívni a figyelmet még egy különös példára, a *csak* lexéma egyik jelentésfunkciójára, amelyet *metaválásznak* nevezhetnénk.

- (21) — *Eljössz velem moziba?*
 — *Nem!*
 — *Miért?*
 — *Csak.*

A fenti párbeszéd negyedik mondatának a franciában vagy a spanyolban a 'mert' jelentésű szó felelne meg. Jelentése az indok megtagadása. Itt válik szét élesen a tárgynyelv és a metanyelv. A metanyelvi válasz mindig olyan, amely magára a tárgynyelv funkcionálására, a kommunikációs szituáció valamelyik lényeges alkotó elemére vonatkozik. További példák:

- (22) *Nem hallom.*
 (23) *Ugyan, hagyjuk abba!*

2.6. Az eddigiekben tehát felállítottuk a beszédaktusos (azelőtt volitív) interjekciók két csoportját: a tiszta akarati aktusok és az érzelemaktusok kifejező jeleit, valamint a modális, a beszédszervezésre utaló, sokszor meta-jellegű egységeket. Ezzel azonban még korántsem merítettük ki az indulatszók valamennyi típusát.

Szövegekben tallózva gyakran találkozunk ilyen mondatokkal:

- (24) *Nini, hiszen ez az öreg Lajos!*
 (25) *Íme, a barátod!*

A *nini* és az *íme* valószínűleg az indulatszavak osztályának tisztán elfogadható tagjai, ám nemigen van hozzájuk hasonló. Mindkettő verbalizálható (*Látod itt ezt az embert?*), mindkettő kifejezhető kinezikusan is, s köztük még a mindennapi (vernacular) és ünnepélyes (ceremonial) stílus különbsége is megtalálható. Tartalmuk a deixis. Mármost, ha a deixist bevonjuk az interjekciók körébe, nehezen zárhatjuk ki belőle a vocativust. A másik személy megszólítása, de még az önmegszólítás, sőt az önfelszólítás is metanyelvi alakulat, szinte alig láthatóan megy át a nyelvi etikettek területére, a köszönés, a megköszönés, a köszönés elfogadása verbális soraiiba. Ha a rámutatás, a deixis a nyelvi szöveg hiányainak a világgal való pótlása, vagy másképp kontextus-részlet beemelése a beszédbe (a nyelvi ökonómia céljából), akkor a vocativus sem más, csak éppen az élő—élettelen szemantikai jegyek közti különbség választja el a deixistől. Ám ekkor egy sereg újabb nyelvi alakulat zúdul az általunk vizsgált területre:

- (26) *Et tu, mi fili Brute: 'Te is fiam, Brutus!'*
 (27) *Ay misero de mi, ay infeliz*
 'Jaj nekem, szerencsétlennek!' (Calderón, *Az élet álom*)
 (28) *Antonio Torrez Heredia,*
Camborio de dura crin,
Moreno de verde luna,
voz del clavel varonil:
 'Antonio Torrez Heredia,
 te vastaghajú Camborio,
 te a zöld holdtól megbarnult
 férfiszegfű hangja!'
 (29) *Uram, a fürdő kész:*

Ezt a dilemmát ezúttal nem próbáljuk megoldani. Kétféle lehetőség kínálkozik: vagy elhatároljuk egymástól a deixist és a vokatívuszt, és az előbbit az indulatszók problémakörébe tartozónak tekintjük, az utóbbit pedig nem; vagy a mutató és megszólító elemeket egy csoportba soroljuk és ilyenformán kibővítjük az interjekciók osztályát, mint ahogy már az ókorban is szerepelt ilyen álláspont a *nefas, pro Juppiter* stb. példákkal kapcsolatban.

2.7. Rátérhetünk az interjekciók valószínűleg utolsó csoportjára: a szinkrón szempontból is onomatopoetikusnak felismert nyelvi alakulatokra. Itt most (ismét) osztályozási nehézségeink támadnak. Hangutánzó indulatszavakat ugyanis eddig is találtunk az idáig javasolt osztálykereteinkben (*csitt, pszt, au, pfuj* stb.). Vannak azonban olyan tisztán leíró jellegű hangutánzó nyelvi alakulatok is, amelyek nem kapcsolódnak a verbális interakcióhoz, nem feltétlenül elemei a párbeszédeknek, szerepük kizárólag a külvilág, vagy saját belvilágunk, szervezetünk jelenségeinek hangos alakban történő utánzása, akusztikai minézise. Így válik élesen szét a *hórukk*:, amely a közös munkavégzés kooperatív interjekciója, és távolról hangutánzó jellegű, a *puff* típusú indulaszóktól, amelyek egy eseményt a *k u s z t i z á l n a k*.

Ragadjunk ki taláalomra néhány leíró-hangutánzó indulatszót: *zsupsz, zuhé, uccu, tik-tak, sicc, piff-puff, lári-fári, kukucs, hip-hopp, hoci-nesze, hop-szasza, fityfiritty, hapei, ihaj-csuhaj, bim-bum, csicsíjja, dánom-dánom* stb.

Már az első látásra is kiviláglik, hogy a valóság olyan részleteit, vagy azok okozatait foglaljuk ezekben hangba, amelyeket valóban ikonikusan feldolgozhatunk. A tüsszentés, egy tárgy lezuhanása, a verekedés, az óra hangja, az adok-veszek szituáció, a heves, rövid ideig erősen ható zörejek utánzóhatók hangalakkal. Ez az univerzum akusztikai oldala; annyi, amennyi egy világtalan ember számára adatott meg a világból. Elvileg tehát végtelen és/vagy idiolektikus. Az egyén kreatív nyelvhasználatába bármilyen új akusztikai mimézis belefér, ha a beszédpartnerek is megértik. Erős szimbolizáció járhat vele: az óra hangja jelentheti a szív működését is, a vihar süvítése például a családfelelő haragját. Ez éppen a bühleri 'ábrázolás', a Darstellungsfunktion. Íme, egy újabb kommunikatív-kontextuális összefüggés: amit a gesztusok és a mimika vizuálisan adhat vissza a valóságból, azt (vagy mást) megpróbálhatja a hang is. Kinezika és akusztikai mimézis tehát egyazon nyelvi funkciót töltenek be a verbális és a metakommunikáció érintkezési pontjain. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról, hogy nem minden onomatopoetikus nyelvi alakulat szolgálja a *leírás*t. Igen sok ilyen egység besorolható az eddigi érzellem-, beszédaktus- és párbeszédszervező alosztályokba (pl. *ujjé, huj-huj-hajrá*).

3. Mindezekből a következő vázlatos osztályozási séma körvonalait bontakoznak ki:

I. Leíró, hangutánzó jelek (a külvilág részeit vagy a szervezet állapotát jelölő akusztikai-mimetikus jelek.

II. A verbális interakcióban szereplő jelek.

1. A beszédaktusok körébe tartozó indulatszók

a) Nem-érzelmi (*nosza, na, pszt* stb.)

b) Érzelmi (*pfuj, bravó, ejnye* stb.)

2. Állapotérzelmet jelölő indulatszók

(*jé, teringettét, ó jaj, húha* stb.)

3. A beszéd szervezését szolgáló és az igazságértéket jelölő indulatszók (*hogyhogy, nono, hogysisne, lám-lám, nyugi, köszönöm, kérem* stb.)

3.1. A II. osztály minden tagja valamilyen kapcsolatban van a párbeszéddel; csak párbeszédes szövegben merül fel. Ennélfogva az idetartozó elemek feloszthatók aszerint is, hogy a párbeszéd nyitó ágában vagy válaszágában szerepelnek-e. Érdekes, hogy sokkal több válaszágon szereplő indulatszó létezik, mint nyitó mondatban (vagy nyitó mondatként) szereplő. Néhány nyitó jellegű interjekciót sorolunk fel (30), néhány válaszjellegűt pedig (31) alatt:

(30) (a)	<i>Nini,</i>	(deixis)
(b)	<i>Na!</i>	(felhívás, unszolás)
(c)	<i>Nesze!</i>	(átadás, vagy inzultálás)
(d)	<i>Mars!</i>	(durva elküldés)
(31) (a)	<i>Nos</i>	(összefoglaló következtetés)
(b)	<i>Ugyan!</i>	(hangsúlyos tagadás, vagy elutasítás)
(c)	<i>Jé!</i>	(örömteli megdöbbenés)
(d)	<i>Ejha!</i>	(elismerés)
(e)	<i>Nocsak!</i>	(meglepett elismerés)
(f)	<i>Lám, lám</i>	(merengő visszatekintés)
(g)	<i>Nosza, rajta!</i>	(tevékenységre buzdítás)

Ezzel kapcsolatban bevezethetjük a 'dialogéma' fogalmát. A dialogéma olyan, a mondatnál magasabb szintű szövegegység, amely egy indító és egy reagáló mondatból áll. Az alábbi párbeszédtörödékek tehát 'többdialogémásak':

- (32) — *Írtál neki?*
— *Fenét írtam.*
— *Na azért!*
- (33) — *Nesze!*
— *Köszönöm.*
— *Nincs mit.*
- (34) — *Jaj!*
— *Mi bajod van?*
— *Au de fáj!*

Mármost, a dialogéma bármelyik (esetleg mindkét) mondatát helyettesítheti indulatszó. Ennek alapján szokás az indulatszót mondatszónak, mondatértékű szónak tekinteni. Csakhogy az indulatszó sokszor (legtöbbször) nem helyettesíti, hanem csupán bővíti a mondatot, mégpedig gyakran 'illokutív indikátorként'. Ezzel viszont már elvethetjük a mondatszójelleg kizárólagosságát az indulatszók elemzésénél. Ha az indulatszó illokúciós jelzőként funkcionál, önmagában nem is igen állhat meg, vagy ha mágis önmagában használjuk, közlésünk elliptikus jellegű lesz. Ez különösen a válaszágon szereplő indulatszavak esetében fordul elő, mint a következő példában:

- (35) — *Megjöttek ezek a kellemetlen rokonok.*
— *Ajjaj!*

(A válaszmondat verbális átírása: 'nem örülök, hogy + a közlés megismétlése.)

Mindez a II. osztály indulatszavaira vonatkozik. Az I. osztályba tartozó leíró jellegű hangutánzó szavak állhatnak mondat helyett, de egy-egy mondatrész helyett is. Példák a mondatrészt helyettesítő I. osztály-beli indulatszavakra:

- (36) *Kezdődik az i h a j - c s u h a j.*
 (37) *T r a l l a l a hangzott mindenütt.*
 (38) *Lesz majd nagy e j n y e - b e j n y e.*

3.2. Végleges definíciónk szerint tehát az indulatszó két nagy csoportja közül az egyik leíró jellegű hangutánzó nyelvi alakulat, amely mondat vagy mondatrész helyet álhat. Másik csoportjába azok tartoznak, amelyek a párbeszéd bizonyos egységei (= közlések, mondatok) helyett állhatnak, vagy azok bővítését, illokutív színezését szolgálják. Az indulatszó a fenti funkciójú hangok, szavak, szócsoportok vagy elliptikus közlések osztályának, a tisztán pragmatikai jelcsoportoknak jól elkülöníthető alosztálya, amely deszematizálódó fogalomszavakból, vagy tagolatlan, hangutánzó egységekből áll.

4. A fentiekben az indulatszók funkcionális szempontú elemzésére és osztályozására tettünk kísérletet. Az indulatszók formális jellegű leírásához néhány hang-, alak- és mondattani megjegyzést teszünk dolgozatunk befejező részében.

4.1. Az interjekciók hangállományát bonckés alá véve szinte minden nyelvben a természetes hangkitörés, az onomatopoezis, valamint a jelentésüket vesztett fogalomszók anyagát lelhetjük meg, ám ezek természetesen keverednek is. Bennük gyakran olyan hangok is jelentkeznek, amelyek az adott nyelv hangrendszeréből teljesen hiányoznak. Sokszor az ilyen idegen hangjelenségek nem is tagoltak. Mégis, alakulás révén beleszervülnek a beszéd folyamatába (BÁRCZI 1958, 18–20).

Éppen ezért azt a kérdést, hogy az indulatszavak általában beletartoznak-e a szókincsbe, a következőképpen kell átfogalmaznunk: az interjekciók a szókincsnek abba a rétegébe tartoznak, amely elvileg nyitott és végtelen, állományuk az onomatopoezis forrásából állandóan bővíthet és átalakulhat. Ehhez társulnak még összetételeiket, képzésüket és szintaxisukat érintő, részben sajátos jelenségek.

Az indulatszókat hangállományunk alapján két csoportra oszthatjuk. Az egyik az 'ősi és tiszta' interjekciókat tartalmazó csoport, a másik pedig egy terjedelmesebb, vegyesebb, hanganyagában kötetlenebb csoport. Az ősi, legintenzívebb indulatszók a következők: *ó, óh, á, a, áhá, hé, hű, hej, ej, jaj, juj, jé, no, na, hm, nos, hess, psszt, ni, csitt, brr, puff.* Az *ő* és az *ó* kivételével valamennyi magyar magánhangzó, valamint a *h, j, n, s, sz, cs, t, b, p, ff* mássalhangzók szerepelnek bennük. Az ősi, szűkebb csoport tehát kevés fonémából épül fel és azok is motiváltak (sóhaj, suttogó-csítító hangok, a zuhanást, fájdalmat jelölő elemek stb.). A spontán hangkitörések sokszor egymástól távol eső nyelvekben egyező vagy hasonló indulatszókat hoztak és hoznak létre. Az akusztikai mimézis és az onomatopoezis tehát motivált hangárnyalatokat sűrít a szótestbe, míg a fogalomszó-eredetűek hangállománya nyitott.

A többszótagú indulatszavak lexikai szempontból ingatag típust alkotnak, hiszen olykor szavak (*ejha, ejnye*), máskor pedig szintagmák (*no lám, ó nem*). Képzésükben különféle mimetikus játékelemek is szerepelnek: szótagszaportítás (*hajjajaj, tratatata*), ikerítés (*csihi-puhi, ihaj-csuhaj*), szóismétlés (*haj, haj, haj; lám, lám*) stb.

Az indulatszavak hangtani-prozódiai sajátosságai közé tartozik az is, hogy egyes indulatszavak második szótagjára nagyobb nyomaték esik, mint az elsőre (*ahá, ejha, ohó* stb.); az indulatszavak nemcsak szegmentális felépítésükben nyitottak, szupraszegmentális jellegzetességeik tekintetében is szabadabbak a szókincs többi részénél. Körükben gyakoribb az erősebb hangsúlyozás, a változatosabb intonáció, a hangok megnyújtása stb. Ez utóbbival kapcsolatban érdekes vélemény a következő: „Van a magánhangzónyújtásnak egy attenuáló-eufemisztikus fajtája is, mikor a beszélő a bizonytalanság kifejezésére, az értelem letompítására alkalmazza a hezitáló hangnyújtást” (ZOLNAI 1939. 147–148). Nem érthetünk azonban egyet azzal, hogy az *ööö*-t a szerző idesorolja, mivel ennek funkciója teljesen általános jellegű: a közlési csatorna nyitva tartásának funkciója, az akadozás, a szavak keresése.

4.2. Az indulatszó morfológiájáról nem sokat mondhatunk. A személyragok esetleges fellépése a beszédaktusos interjekciók jellemzője: *nesze, nesztek, szervusztok*. A hangutánzó indulatszavak, amelyek nem dialógusközpontúak, a mondat bármely nominális helyén előfordulhatnak, s a teljes főnévi paradigmarendszer alkalmazható rájuk (pl. *Elege volt a piff-puff-ból*). Ige is képezhető belőlük: *bim-bammoznak, jajgat, jajong, hümmög, ühümget, lári-fáriszkodik* stb.

4.3. A szintaktikai jelenségek közül egy érdekes határesetre szeretnénk felhívni a figyelmet. A valódi indulatszókön túl van egy funkcionálisan ide tartozó, sajátos szintagma- és mondatosztály. A szintagmákra példa az *ó nem* típusú kapcsolás, az elliptikus mondatokra pedig a *hát még mit nem*, vagy az *annál jobb* típusú. Ezek az interjektív szintagmák és mondatok már kizárólag a dialógusközpontú indulatszócsoportok külső sávjaiiban helyezkednek el, s gazdagabb vagy árnyaltabb nyelvi elemkészlettel látják el ugyanazt a feladatot, mint az egyszavas/egyszótagú interjekciók. Lássunk egy kapásból összeállított listát:

- (43) *ó igen, ó nem, ja úgy, no lám, jé hiszen, ugyan már, hát igen, hát nem, nocsak, na ja, mi a fene, csak úgy, na már most, mindegy, lám csak, teringtét stb.*

Ennek az interjektív típusú kommunikatív jelosztálynak egy másik része az elliptikus közlések halmaza, amelyek között a legtisztább esetet a monorém felkiáltó, felszólító vagy kérdő mondatok alkotják:

- (44) *Ne mondd!, Tudod mit?, Várjunk csak!, Hagyd csak!*

Még inkább periférikusak, és további vizsgálatot igényelnek az alábbi listaelemei:

- (45) *Ez már döfi, Meghiszem azt, Szép tőle, Nagyon jó, Szó sincs róla, Rendben van, Tőlem (aztán), Felőlem, Azt azért nem, Ez igaz, Sajnálom, Mit szólsz hozzá stb.*

5. A fentiek alapján az indulatszók a következőképpen csoportosíthatók :

I. Valódi indulatszók

- A) Onomatopoetikus eredetűek (*haj, ó, hm*)
 B) Fogalomszó-eredetűek (*ejnye, nosza, lám, jé*)
 C) Leíró-hangutánzó indulatszók (*puff, zsupsz, haptic*)

II. Interjektív szintagmák

- Létrejöhetnek : — ikresítéssel (*csih-puhi, ihaj-csuhaj*)
 — szótagzaporítással (*hajhajaj, ej-ej*)
 — egyéb szintaktikai eszközökkel
 (*no lám, ó nem, ugyan már*)

III. Interjektív funkciójú elliptikus közlések

- a) monorém közlések (felkiáltó, felszólító, kérdő formák)
 b) birém elliptikus mondatok (csak azokat a szintagmákat soroljuk ide, amelyek ellipszise szövegen kívüli alapból szüntethető meg)

Mindhárom, alak és terjedelem szerint megállapított jelosztály tagjai jelölhetik a kül- és belvilág történéseit (akusztikai mimézis), és szerepelhetnek párbeszéd-
 dekben. Ez utóbbiak lehetnek :

1. nyitó értékűek (*nini, nesze, lássuk csak, hát* stb.)

2. záró értékűek (*áhá, ugyan, jé, felőlem* stb.).

A záró értékűek szolgálhatják a propozíció igazságértékének jelzését (*naná, dehogy, hogy is ne : , csakugyan* stb.), lehetnek beszédszervező jellegűek (*figyelj, hogyan, ööö* stb.), lehetnek metaválaszok (*csak, kuss* stb.), és lehetnek beszéd-
 aktus-jellegűek : érzelmi és valódi cselekvések (csodálkozás, megdöbbenés,
 megértés, buzdítás stb.).

Az indulatszavak vizsgálatának a fentiekben csak a főbb csomópontjait érintettük. Számos részletkérdés vár még tisztázásra, pontosításra. Egy
 következtetés azonban máris bizonyosnak látszik : az indulatszó nem szófaj,
 hanem valóságos párbeszéd rész.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE—SIPTÁR PÉTER

Irodalom

- ADELUNG, JOHANN CHRISTOPH, Deutsche Sprachlehre. 1781.
 BALOGH DEZSŐ—GÁLFFY MÓZES—J. NAGY MÁRIA, A mai magyar nyelv kézikönyve.
 Szerk. GÁLFFY MÓZES. Kriterion, Bukarest 1971.
 BÁRCZI GÉZA, A magyar szókinés eredete. Tankönyvkiadó, Budapest 1958.
 BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ, A mai magyar
 nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest 1974.
 CorpGr = Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae Veterum. A régi magyar nyelv-
 szek Erdősitől Tsétsiig. TOLDI FERENC kiadása. 1866.
 ETINGA, PIER, Modal Interjections. Proceedings of the Seventh International Congress
 of Linguistics. 1952.
 FONAGY IVÁN—MAGDICS KLÁRA, A magyar beszéd dallama. Akadémiai Kiadó, Buda-
 pest 1967.
 GÁLFFY MÓZES, Nyelvi forma — nyelvi érték. Tudományos Könyvkiadó, Bukarest 1972.
 GL = Grammatici Latini. Ex recensione Henrici Keilii. I—VIII. Leipzig 1855—1880.
 GRÉTSY LÁSZLÓ—KOVALOVSKY MIKLOS (szerk.), Nyelvművelő kézikönyv. I. kötet.
 Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

- HERMANN, E., Die Wortarten. 1928.
HEYSE, K. W. L., System der Sprachwissenschaft. 1936.
KELEMEN JÓZSEF, A mondatszók a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó, Budapest 1970.
NAGY KÁLMÁN, Kis magyar nyelvtankönyv. Kriterion, Bukarest 1980.
NOREEN, A., Vart Sprak. V. Lund 1912.
NOREEN, A.—POLLACK, H. W., Einführung in die wissenschaftliche Betrachtung der Sprache. Halle 1923.
QUIRK, RANDOLPH—GREENBAUM, SIDNEY—LEECH, GEOFFREY—SVARTVIK, JAN, A grammar of contemporary English. Longman, London—New York 1972.
RATKE, WOLFGANG (1612), Sprachkunst. E. Ising kiadása, 1959.
SAFIR, EDWARD, Language. New York 1921.
SCHWENTNER, E., Die primären Interjektionen in den indogermanischen Sprachen. 1924.
TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest 1961.
VOSSIUS, GERARDUS JOHANNES, Latina Grammatica. 1626.
WUNDT, W., Völkerpsychologie. Erster Band: Die Sprache. I. Leipzig 1900.
ZOLNAI BÉLA, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged 1939.

Interjectionis and „Partes orationis”

by ENDRE FÜLEI-SZÁNTÓ—PÉTER SIPTÁR

The authors give a short history of the category of interjections. A functional analysis of many items gives us the possibility of a modern classification. According to this interjections can be: I. onomatopoeical signs reflecting the acoustical image of the outer or the inner world (= organism), II. particles of speech-acts. The latter ones are illocutionary particles expressing non-emotional, emotional and volitive intentions of the speakers. A part of the second class organizes the speech and is related to the truth-values. Thus, the bigger part of the interjections are not “partes orationis”, but parts of dialogues. After the analysis of the syntactical and phonological properties of the interjections the authors emphasize their function: playing the part of dialogue-text particles.

